

Олена Буняк

Матеріали Української лютеранської церкви у збірці Національного музею історії України (середина 1920-х рр. – початок ХХІ ст.)

Olena Bunyak

Ukrainian Lutheran Church materials in the collection of the National Museum of History of Ukraine (the middle of the 1920's – the beginning of the 21 th century)

In the article the appearance, especially the formation and activity of Ukrainian Lutheran Church and presented materials included in the collections of the National Museum of History of Ukraine.

Keywords: Protestantism, Reformation, Ukrainian Lutheran Church, National Museum of History of Ukraine, museum collection

Розглянуто появу, особливості становлення і діяльність Української лютеранської церкви та представлено матеріали, які ввійшли до збірки Національного музею історії України.

Ключові слова: протестантизм, Реформація, Українська лютеранська церква, Національний музей історії України, фондова колекція

Церковно-релігійна тематика займає чільне місце в науково-дослідній та науково-експозиційній роботі Національного музею історії України. Підтвердженням сказаному є виставки «Православ'я в історії культури українського народу», «Богородице Діво, радуйся!» (виставка православних ікон), «Сучасні реліквії християнських церков», «Митрополит Василь Липківський: постать на тлі епохи» та інші, створені в різний час співробітниками музею. Тематична спрямованість та експозиційне вирішення зазначених вище виставок отримали схвальні відгуки відвідувачів. Серед зібрання музею є значна кількість матеріалів православних, римо-католицьких, греко-католицьких церков, на відміну від протестантських. Протестантизм на теренах України має давню багату історію і на сьогодні здійснює значний вплив на релігійні процеси та духовний розвиток. До протестантських конфесій належить і Укра-

їнська лютеранська церква (УЛЦ), що є прямою спадкоємницею Української Євангельської Церкви Аугсбурзького віросповідання. Це перша в історії протестантизму лютеранська церква візантійського (східного) обряду, яка була започаткована на теренах Західної України в середині 1920-х рр.

Актуальність цієї розвідки полягає в тому, що вона зосереджує увагу на питаннях комплектування музейних збірок матеріалами протестантських конфесій, їх подальшого дослідження та експонування, на прикладі Української лютеранської церкви.

Лютеранство, як одна із протестантських течій, виникло в Європі у XVI ст. внаслідок Реформації. Назва походить від імені засновника Мартіна Лютера, який поклав у віровчення не лише ідеї реформування церкви, але і свій власний духовний досвід. Головні доктрини Лютера, викладені у «Аугсбургському сповіданні» (1530), відкидають папську владу, а єдиним авторитетом визнають Святе Письмо – Біблію. Крім неї, священною для лютеран є «Книга злагоди», що включає в себе Великий і Малий катехізис Лютера, «Шмалькальдєндські статті», «Формулу злагоди». Основна теза лютеранського віровчення – виправдання тільки вірою, що дається людині Богом без посередництва церкви. В лютеранській церкві зберігся єпископат, але заперечується католицька ієрархія, авторитет папської влади та рішень святих соборів; відкидається чернецтво, поклоніння святим та мощам. З християнських таїнств признається лише хрещення та причастя; в храмах дозволяються ікони та розп'яття, але їм приділяється небагато уваги. Богослужіння ведеться національними мовами, головна увага приділяється не обрядам, а проповідям.

Особливості Реформації та історія зародження лютеранського руху в Україні цікавили багатьох дослідників. Відомий вчений М. Грушевський стверджував, що лютеранське віровчення поширювалося на Галичині, Побужжі, Волині, Поділлі, Брацлавщині і Київщині з середини XVI ст.¹ На думку митрополита Іларіона (Іван Огієнко), «Наслідки реформаційного руху в Україні були ті самі, що в Європі й Польщі. Сильно прокинулося загальне зацікавлення церковними справами не тільки серед української шляхти, але також і серед міщанства, що стало тепер дуже близько до цих справ. Але найголовніша ідея, яку скрипила й зреалізувала Реформація, була та сама, що ми її бачимо в Єв-

ропі, Чехії та Польщі, – це переклади Святого письма на живу народну мову, а також вживання народної мови в богослужінні...»².

Цікавими з погляду розкриття сутності лютеранського віровчення є праці зарубіжних авторів Ф. Гейгера³, Деніела М. Дойчландера⁴ та інших.

Сучасна вітчизняна історіографія лютеранського руху в Україні представлена рядом ґрунтовних досліджень, в їх числі книга В. Любашенко «Історія протестантизму в Україні»⁵. Питанням Української лютеранської церкви приділено увагу в роботі архієпископа Ігоря Ісіченка⁶. Найновіші публікації з історії українського лютеранства можна віднайти в часописах «Стяг» та «Добра звістка». Зокрема, численні рубрики часопису «Стяг», а саме: «Проповідь Слова Божого», «Богословська думка», «Літургійна сторінка», «Християнське життя», «Релігійне життя в Україні», «Дар життя», «Хмара свідків», «Життя в громадах», «Наша історія та спадщина», «Новинки від фундації «Лютеранська спадщина», «Новини звідусіль», «Наші інтерв'ю», «З-під пера головного редактора» тощо різносторонньо висвітлюють діяльність українських лютеран. На сторінках часописів «Добра звістка», кожен з яких присвячений окремій темі, редакція роз'яснює віросповідний лютеранський погляд на якусь із доктрин та веде дискусію із іншими християнськими конфесіями.

Автор статті ставить за мету розглянути передумови виникнення, особливості становлення і діяльності Української лютеранської церкви (середина 20-х рр. ХХ – початок ХХІ ст.) та проаналізувати матеріали, передані цією Церквою до збірки НМІУ.

Лютеранський рух в Україні хоч і був започаткований ще в ХVІ ст., українського національного характеру набув тільки в першій чверті ХХ ст., коли група православних і греко-католицьких священиків повернулася до давніх євангельських принципів і об'єднала навколо себе значну кількість вірних. Новостворена церква зберегла і розвинула східний обряд (на основі літургії Івана Золотоуста) і стала національно свідомою українською церквою. Духовне керівництво особливу увагу звертало на формування національних рис лютеранського руху, впроваджуючи елементи греко-католицької літургії. Принагідно варто зазначити, що певна частина пасторів та мирян вийшла саме з греко-католицьких родин. Один із перших діячів реформаторського руху Ф. Сташинський був не лише греко-католицьким священиком, а й бібліотекарем у митрополита Андрея Шептицького⁷.

Треба зазначити, що до 1925 р. окремої Української Євангельської Церкви Аугсбурзького віросповідання не було, а українські лютерани перебували в спілці з кальвіністами. У 1925 р. була утворена Українську церковну раду і, ймовірно, з приходом до неї Теодора Ярчука, який став проповідником українського лютеранства, раду перейменували на Українську євангельсько-аугсбурзьку місійну раду з центром у Станіславові⁸.

Теодор Ярчук народився 25 травня 1896 р. в селі Іванків Тернопільської округи Австро-Угорщина (тепер – Борщівський район Тернопільської обл.) в родині сільського вїта. Закінчивши гімназію у Тернополі і бажаючи стати греко-католицьким священиком, Т. Ярчук поїхав до Риму вивчати богослов'я. В 1926 р. перебуваючи на канікулах, він зайшов у Станіславові до лютеранської церкви, куди його привабив український євангельський спів. Поспілкувавшись із пастирем та будучи вже знайомим із основним вченням лютеранства (його наречена Ольга Кісс була донькою диякона німецької лютеранської церкви), Т. Ярчук вирішив не повертатись до Риму, а їхати до Німеччини. Там він вивчав лютеранське богослов'я в університетах Тюбінгену та Ерлангену. Повернувшись на батьківщину, Теодор Ярчук став пастирем української євангелицько-лютеранської громади у Станіславові та очолив український лютеранський рух. Упродовж всього пастирського служіння він пропагував ідею українізації лютеранства через свої твори, а саме: «Євангелицьке визнання віри» (скорочений переклад «Аугсбурзького віросповідання»), «Маллий катехізис доктора Мартіна Лютера», «Український Євангельський Службеник» (1933 р.), укладений на основі службеника Української автокефальної православної церкви. Складаючи «Службеник», Т. Ярчук переробив літургію Івана Золотоуста та інших обрядів і служб відповідно до лютеранського віровчення, цим фактом засвідчивши спадкоємність візантійського (східного) обряду. Таким чином Теодор Ярчук зробив для Східної Церкви те, що «Мартін Лютер зробив для Західної Церкви, коли в 1523 р. підготував «Formula Missae», євангельський переклад Римської меси того часу»⁹.

До початку 1930-х рр. було засновано майже два десятки українських лютеранських громад на Галичині та Покутті, а до 1939 р. з'явилося декілька громад на Волині, зокрема у Товмачі та Луцьку¹⁰. Однак загальна кількість віруючих була незначною. Зокрема, Станіславська суперінтендантура у 1931 р. нараховувала 1137 членів церкви¹¹. Українська люте-

ранська громада в с. Лазарівка Монастириського району на Тернопіллі, пастирем якої був Михайло Тимчук, налічувала близько 300 осіб¹². В Лазарівській церкві лав чи стільців не було, отже Службу Божу люди слухали стоячи, як в православних чи греко-католицьких храмах. Богослужіння відбувалося щонеділі. На відміну від католицької вимоги перераховувати всі гріхи, люди надавали перевагу загальній сповіді, під час якої всі ставали на коліна. Отже, у порівнянні з іншими протестантськими конфесіями, лютеранське богослужіння за змістом і формою найближче до католицизму, в той же час внутрішнє життя УЛЦ ґрунтується на засадах української обрядовості, народних звичаїв, обов'язковості рідної мови. Зовнішній вигляд та внутрішнє наповнення культових споруд (вітар, розп'яття, ікони) подібні до православних. Михайло Тимчук, один із небагатьох душпастирів лютеранства, хто в роки Другої світової війни зумів емігрувати на Захід, а згодом оселитися в США. Перебуваючи за межами батьківщини, він все життя мріяв про відродження рідної церкви. Вивезені та збережені ним «Український Євангельський Службник» та «Український Євангельський Співаник» допомогли українським лютеранам на початку 1990-х рр. у відродженні власної Церкви.

Незважаючи на невелику кількість своїх adeptів, Українська євангельсько-аугсбурзька місійна рада провадила широку пропагандистську діяльність. Упродовж 1931–1938 рр. вона видавала у Станіславові газету «Прозри!», часопис «Новий світ. Місячник, присвячений духовній обнові українського доросту», газету «Стяг», з 1939 р. – журнал «Стяг. Місячник, присвячений Церковним і громадським справам». Ці періодичні видання містили чимало статей політичного характеру, провадили антиуніатську полеміку та активно пропагували протестантські ідеї. На шпальтах цих видань багато уваги приділялося співпраці українських лютеран з громадсько-культурними організаціями Західної України, передусім, з товариствами «Просвіта», «Рідна школа», «Відродження».

Після приєднання в 1939 р. західноукраїнських областей до УРСР та запровадження радянським тоталітарним режимом жорсткої антирелігійної політики лютеранство, як і інші конфесії, зазнало утисків та репресій. Провідники та значна частина віруючих були заарештовані та знищені у в'язницях та концтаборах, церковні будівлі та майно націоналізовані. Восени 1939 р. був заарештований пастир Теодор Ярчук, його подальша доля невідома. В пам'ять про відомого богослова Укра-

їнської Реформації ХХ ст. Українська лютеранська церква щороку 25 травня відзначає свято – День св. Теодора Ярчука¹³.

У незалежній Україні відродження українських лютеранських громад стало можливим завдяки місійному товариству «Думки про віру» (США). В Києві перше лютеранське богослужіння, яке провів пастир Ярослав Шепелявець, відбулося на Великдень 1993 р. Це започаткувало відновлення Української Євангельської Церкви Аугсбурзького віросповідання, але назву було замінено на Українська лютеранська церква. Єпископат УЛЦ був зареєстрований 1996 р. З того часу українські лютеранські громади з'явилися в Києві, Львові, Тернополі, Чернігові, Харкові, Запоріжжі, Миколаєві, Херсоні та інших містах України. Згідно із ухвалами Синоду від 11 лютого 2000 р. Українська лютеранська церква структурно розділена на три єпархії: Київську, Галицьку, Таврійську. За даними Державного департаменту у справах національностей і релігій до їх складу входить 31 громада¹⁴. Очолює УЛЦ єпископ В'ячеслав Горпинчук.

Керівним органом УЛЦ є Собор, який скликається раз на рік. У період між Соборами вирішенням поточних питань займається Синод, до складу якого входять єпископ, віце-єпископ, секретар, скарбник, голова та секретарі єпархій.

У складі єпископату діють комітети: доктринальний, місійний, літургійний, бюджетний, будівельний, гуманітарний, освітній та аудиторська комісія. Віруючі УЛЦ богослужіння слухають українською мовою, Біблію читають у перекладі І. Огієнка, Різдво та Великдень святкують за православним календарем. Лютеранського пастиря не призначають зверху, він має бути обраний громадою. Усі питання вирішуються на зборах, а в період між ними – радою громади. Голова ради обирається на три роки. Віруючому, який бажає стати членом лютеранської громади, необхідно не лише добре знати та сповідувати лютеранську віру, а й пройти обряд конфірмації (прийняття до членів церкви).

Заснована у Тернополі Українська лютеранська богословська семінарія святої Софії перших слухачів прийняла в 1994 р. Цей навчальний заклад майже стовідсотково укомплектований іноземними викладачами, їх запрошують головним чином із семінарії «Конкордія» Міссурійського синоду. Кількість слухачів (семінаристів) не більше 20 осіб. Навчальна програма розрахована на 4 роки стаціонарного навчання. До абітурієнтів висуваються високі вимоги: вища освіта, знання однієї або

двох іноземних мов, вільне читання Біблії давньоєврейською та грецькою мовами. Семінаристи проходять обов'язкову літню практику в тих церквах, в яких планують служити. Випускники отримують диплом бакалавра або магістра богослов'я. Одна із суттєвих рис, що вирізняє семінарію св. Софії з числа інших протестантських духовних шкіл – особлива увага до української мови, історії та культури, українознавча спрямованість багатьох предметів¹⁵.

Церква має власну радіoproграму «Лютеранська хвиля», яка виходить на радіостудії «Промінь»; видає часопис «Стяг»; здійснює активну місіонерську діяльність; співпрацює з міжнародними благодійними організаціями: Фундацією «Лютеранська Спадщина», місійним товариством «Думки про віру», міжнародним благодійним фондом «Дар життя»; роздає гуманітарну допомогу потребуючим, допомагає навчальним і медичним закладам, здійснює духовну опіку в пенітенціарних закладах.

Українська Лютеранська Церква не входить до складу Всесвітньої Лютеранської Федерації, а належить до Віросповідної Євангельсько-Лютеранської Конференції. Це означає, що УЛЦ перебуває в спільноті з Євангельсько-Лютеранським Синодом (ЄЛС) та Вісконсинським Євангельсько-Лютеранським Синодом (ВЄЛС) у США, Євангельсько-Лютеранською Вільною Церквою Німеччини, Євангельською Лютеранською Віросповідною Церквою Скандинавії. Таким чином, будучи генетично пов'язаною з німецьким та американським лютеранством, Українська лютеранська церква намагається знайти власну світоглядну позицію і свої пріоритети в українському соціумі.

Єпископат УЛЦ погодився передати НМІУ матеріали стосовно відродження та діяльності своєї церкви. Заходом дяконеси Анжели Горпинчук до фондів збірок надійшли пастирське облачення, книги, періодичні видання тощо¹⁶. Зокрема, музейну колекцію облачень різних конфесій поповнили – стихар¹⁷, епітрахіль¹⁸ та орар¹⁹, які передав пастир Української лютеранської церкви Олег Юхименко.

Стихар – облачення лютеранського духовенства (єпископа, священика, дякона) символізує хітон (верхній одяг) Ісуса Христа та одночасно є втіленням ангельського світла і чистоти, тому завжди тільки білого кольору.

Епітрахіль – деталь облачення священика (або єпископа), без якої не можна проводити жодну зі Служб Божих; символізує особливу благодать, надану для здійснення церковних таїнств. Епітрахіль, яка ввійшла до збір-

ки музею, білого кольору. Цей колір лютерани використовують під час богослужіння на такі свята: Надвечір'я Різдва (Святий Вечір – у православ'ї), Різдво, від Різдва і включно до Богоявлення (Водохреще – у православ'ї), Стрітіння, Благовіщення, Страсний Вівторок (у цей день може використовуватись і фіолетовий колір), Воскресіння (у цей день може використовуватись і золотистий колір), від Великодня до П'ятидесятниці, Переображення (Преображення або Спас – у православ'ї); а також на менші за значимістю свята: День проголошення Аугсбурзького Віросповідання, День Івана Хрестителя, День Мартіна Лютера, День Мефодія та Кирила, Свято Ольги, Свято Володимира, Свято Діви Марії, Свято Архангела Михаїла, День Івана Золотоуста, Свято Миколая.

Орар – деталь облачення диякона, символізує ангельські крила (оскільки диякони уособлюють образ ангельського служіння). Орар, який ввійшов до збірки музею, зеленого кольору. Цей колір лютерани використовують під час богослужінь упродовж 1–8 Неділі після Богоявлення, впродовж 1–28 Неділі після Трійці та на День соборності України.

У контексті сказаного слід зазначити, що Українська лютеранська церква під час богослужінь, крім білого та зеленого, використовує червоний, золотистий, фіолетовий (або синій) та чорний літургійні кольори. Червоний колір використовують під час богослужінь у такі свята та дні – День первомученика Степана, П'ятидесятниця, Свята Трійця, Другий день по П'ятидесятниці; а також на менших за значимістю святах: Свято апостольської ревності (Петра і Павла – у православ'ї), Свято перемоги Християнства (Воздвиження Хреста Господнього – у православ'ї), День Реформації (або Свято Обнови Церкви), День Теодора Ярчука, День Яна Гуса, Свято Андрія Первозванного. Фіолетовий (або синій) – впродовж 1–4 Неділі Церковного новоліття, під час Великого Посту, за винятком Великої П'ятниці (Страсної п'ятниці – у православ'ї), коли використовують чорний колір.

Українська лютеранська церква, продовжуючи традиції своїх попередників, велику увагу приділяє книгодрукуванню. Зокрема, в січні 2004 р. парафіяни отримали змогу користуватися новим «Українським лютеранським служебником»²⁰, один із примірників поповнив музейну збірку. Згадуваний вище служебник – це перевиданий «Український Євангельський Служебник» Теодора Ярчука. Зміст порядку служб у виданні 2003 р. такий самий, як і у виданні 1933 р., за винятком додатково-

го прохання у Першій Єктенії, яке є позначеним і поясненим у виносці. Прямі цитати із Святого Письма, що входять до «Службника» (2003), також були переглянуті відповідно до сучаснішої української версії Біблії у перекладі Івана Огієнка (видання 1962 р.). До збірки музею ввійшла також «Concordia» (її ще називають «Книга Злагоди») ²¹, яка містить основні положення віросповідання євангельської лютеранської церкви. У передмові зазначено, що «Лютеранські доктринальні символи не є установлені у «Книзі Злагоди», але твердо поставлені на основі Писань, а «Книга Злагоди» відображає вірне пояснення Писань». Книга, яка вперше була перекладена та видана українською мовою, вийшла до 475-ї річниці презентації Аугсбурзького віросповідання. Під керівництвом єпископа УЛЦ В'ячеслава Горпинчука над перекладом працювали впродовж семи років. Переклад і видання книги здійснено Фондацією «Лютеранська спадщина», яка знаходиться в м. Мекоум, штат Мічиган, США (виконавчий директор Роберт Л. Ран, доктор богослов'я). Урочиста презентація «Книги Злагоди» відбулася в січні 2006 р. в парафії «Воскресіння» (м. Київ).

Крім згаданих вище книг, до музейного зібрання ввійшли також лютеранські видання – «Мій молитовник» ²² та «Великий катехізис» ²³, який складається з п'яти частин (роз'яснюють сутність 10 Заповідей, Апостольського символу віри, молитви, хрещення, таїнства вівтаря). У збірці «Мій молитовник» надруковані молитви, які можуть знадобитися віруючим у різних життєвих ситуаціях. Допомогу у перекладі та виданні «Молитовника» надала лютеранська спільнота США, зокрема Фондація «Лютеранська спадщина». Однак в українське видання були внесені деякі зміни, викликані національними реаліями. Молитва на день народження Вашингтона була замінена на молитву на день народження Тараса Шевченка, а молитва за Конгрес США – на молитву за Верховну Раду України тощо.

До музейної колекції періодичних видань ввійшли часописи «Стяг» ²⁴ та «Добра звістка» ²⁵. Часопис «Стяг», видання якого було відновлено у травні 1996 р., виходить з різною періодичністю у Києві, головний редактор В'ячеслав Горпинчук. Часопис «Добра звістка», започаткований в 1994 р. доктором Волесом Шульцем, який є головним редактором журналу. Часопис видається 18 мовами з періодичністю чотири номери на рік та розповсюджується в 60 країнах світу місійним товариством «Конкордія» (Сент-Луїс,

США)²⁶. Кожен номер присвячений окремій темі та ілюстрований репродукціями картин великих митців. Тематика часописів, що ввійшли до зібрання музею: «Віра», «Об'явлення», «Христос у Вас», «Вчення».

Музейну колекцію фалеристики доповнив значок «10-річниця відродження Української лютеранської церкви 1993-2003»²⁷ (автор – єпископ УЛЦ В'ячеслав Горпинчук). Значок створений в 2003 р. на основі традиційного знака – «Троянди Лютера», в символах якого відображені головні ідеї вчення Христа. Значення цих символів: в серці, що зафарбоване в червоний колір, знаходиться чорний хрест, який примушує згадувати про розп'ятого Христа. Квітка білої троянди уособлює радість, втіху та умиротворення, яке приносить віра. Білий колір – колір духовності і всіх ангелів. Троянда знаходиться на небесному, блакитному полі, що символізує початок майбутньої небесної насолоди. Поле обведене золотим колом. Це означає, що небесна насолода буде продовжуватись вічно. Вона – «найдорожча від усіх радощів і благ, так як золото – вище, благородніше, цінніше всіх металів». Значок виготовлений на пожертву парафіянина УЛЦ Валентина Бевзенка.

Матеріали Української лютеранської церкви гідно доповнили фондові збірки з церковно-релігійної тематики та будуть використані в науково-дослідній та експозиційно-виставковій роботі музею. Наукові співробітники НМІУ продовжуватимуть і надалі комплектувати музейні колекції та створювати виставки, які б відображали розмаїття конфесій в Україні.

¹ Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні. – Київ, 1992. – С.64-67.

² Огієнко І. І. Українська церква. – Київ, 1993. – С. 109.

³ Гейгер Ф. Бесіда про лютеранську Церкву з православними християнами. Аугсбурзьке віросповідання / Перекл. В. Горпинчука. – Тернопіль, 1995. – 160 с.

⁴ Деніел М. Дойчландер. Богослов'я хреста / Перекл. В. Горпинчука. – К., 2011. – 372 с.

⁵ Любашенко В. І. Історія протестантизму в Україні. – Львів, 1995. – 350 с.

⁶ Ісиченко І., архієп. Історія христової церкви в Україні. – Харків, 2008. – 446 с.

⁷ Любашенко В. І. Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій. – Київ, 1996. – С. 286.

- ⁸ Там само. – С. 285.
- ⁹ Український лютеранський служебник. – Київ, 2003. – С. 3.
- ¹⁰ Любашенко В. І. Історія протестантизму в Україні. Курс лекцій. – С.285.
- ¹¹ Там само.
- ¹² Довідник УЛЦ (Українська лютеранська церква). – Київ, 2003. – С. 24-25.
- ¹³ Національний музей історії України (далі – НМІУ): Фонди. – ІД-1448.
- ¹⁴ Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2015 р. / Державний департамент у справах національностей та релігій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://risu.org.ua>.
- ¹⁵ Любашенко В. І. Феномен українського лютеранства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// www.ntvru.ru](http://www.ntvru.ru).
- ¹⁶ НМІУ:Фонди. – Колекційний опис № 832.
- ¹⁷ Там само. – Т-9606.
- ¹⁸ Там само. – Т-9608.
- ¹⁹ Там само. – Т-9607.
- ²⁰ Там само. – РА-2242.
- ²¹ Там само. – РА-2241.
- ²² Там само. – РА-2243.
- ²³ Там само. – РА-2244.
- ²⁴ Там само. – Л-7456-7462.
- ²⁵ НМІУ:Фонди. – ЛД-8546.
- ²⁶ Там само. – Л-7461. – С. 17.
- ²⁷ Там само. – МДМ-5393.